УДК 94(477.64)»192/193»:316.77-048.53(470) **DOI** https://doi.org/10.26661/zhv-2024-8-60-06

РОСІЙСЬКА КУЛЬТУРНА ЕКСПАНСІЯ В ЗАПОРІЖЖІ В 1920–1930-х рр.

Є. І. Шмідт
Запорізький національний університет
shmidt.el.iv@gmail.com
http://orcid.org/0009-0002-8084-5195

І. М. Кривко
Запорізький національний університет
kirenn@ukr.net
ORCID https://orcid.org/0000-0001-5694-4017

Ключові слова: культурна експансія, українізація, асиміляція, русифікація, радянізація, репресії.

Новітня російсько-українська війна актуалізувала дослідження питання російської культурної експансії та використання мистецтва у якості політичного знаряддя боротьби. Терористичний російський режим продовжує багатовікові традиції пропаганди, поширюючи у своїй війні проти України наративи про спільність історії, культури та мови між Росією та українськими територіями, до яких включено і сучасне місто Запоріжжя. Висвітлення російський асимілятивних процесів важливе в контексті руйнування міфів про Запоріжжя та розуміння, яким чином процеси радянської зрусифікованої культурної експансії руйнували українську культуру та національну ідентичність. З метою характеристики прояву російської культурної експансії в Запоріжжі у 1920–1930-х роках були проаналізовані досягнення та прорахунки українізації в контексті паралельної радянізації та русифікації на території Запоріжжя, охарактеризовано культурний простір жителів Запоріжжя в 1920–1930-х роках, висвітлено наступ більшовицької влади на «контрреволюційні» тенденції української національної культури Запоріжжя. Вказано на те, що культурне життя Запоріжжя 1920–1930-х років демонструє собою всю суперечливість та різноманітність, характерну періоду культурного будівництва часів українського відродження, що перетворилось у Червоний Ренесанс. Паралельно процесам українізації відбувається формування радянської ідентичності, яка в тому числі мала зрусифікований характер.

RUSSIAN CULTURAL EXPANSION IN ZAPORIZHZHIA IN THE 1920s AND 1930s

Ylyzaveta Shmidt
Zaporizhzhia national University

Iryna Kryvko
Zaporizhzhia National University

Key words: cultural expansion, Ukrainization, assimilation, Russification, Sovietization, repression

The latest Russian-Ukrainian war has actualized the study of Russian cultural expansion and the use of art as a political weapon. The terrorist Russian regime continues centuries-old traditions of propaganda, spreading narratives in its war against Ukraine about the commonality of history, culture, and language between Russia and Ukrainian territories, which include the modern city of Zaporizhzhia. Coverage of Russian assimilation processes is important in the context of destroying myths about Zaporizhzhia and understanding how the processes of Soviet Russified cultural expansion destroyed Ukrainian culture and national identity. In order to characterize the manifestations of Russian

cultural expansion in Zaporizhzhia in the 1920s and 1930s, the author analyzes the achievements and failures of Ukrainization in the context of parallel Sovietization and Russification in Zaporizhzhia, characterizes the cultural space of Zaporizhzhia residents in the 1920s and 1930s, and highlights the Bolshevik government's attack on the «counter-revolutionary» tendencies of Ukrainian national culture in Zaporizhzhia. It is pointed out that the cultural life of Zaporizhzhia in the 1920s and 1930s demonstrates all the contradictions and diversity characteristic of the period of cultural construction during the Ukrainian Renaissance, which turned into the Red Renaissance. In parallel to the processes of Ukrainization, the formation of the Soviet identity, which also had a Russified character.

В умовах новітньої російсько-української війни питання дослідження російської експансії на різних етапах історії нашої держави набуло актуальності. Культура та мистецтво у цьому контексті активно використовувались у якості політичного знаряддя боротьби. Ми не можемо заперечувати факт того, що культура не існує поза політикою, адже тривале ігнорування цього факту в Україні призводить до поширення через культурно-мистецький простір асимілятивних та сепаратистських тенденцій про «єдиний братній народ». Злочинний путінський режим продовжує багатовікові традиції російської «великодержавної» пропаганди, поширюючи у своїй війні проти України наративи про спільність історії, культури та мови між Росією та українськими територіями, до яких включено і сучасне місто Запоріжжя.

Враховуючи те, що особливо вдалим та показовим використанням мистецтва для насадження радянської ідентичності та радянського зрусифікованого культурного простору можемо відзначити більшовицьку владу, вважаємо за доцільне дослідити, яким чином ці явища відбувались у Запорізькому краї в 1920–1930-х роках. Вивчення цього питання актуальне не тільки в межах руйнування російських міфів про Запоріжжя, але і для розуміння, яким чином процеси радянської зрусифікованої культурної експансії руйнували українську культуру та національну ідентичність.

Серед наукових праць, присвячених культурним процесам міжвоєнного періоду можемо виділити колективну монографію «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки». Окрім очевидного дослідження проявів політики «українізації», автори звернули увагу на взаємозв'язок офіційного партійного курсу «згори», українського національного руху «знизу» та паралельних русифікаторських асиміляційних процесів в Україні[1]. Взаємовплив культурних та політичних процесів у цей період підкреслюється і в праці мистецтвознавця Мирослава Шкандрія «Модерністи, марксисти і нація»[2].

З-поміж краєзнавчих розвідок варто звернути увагу на проаналізований Олександром Ігнатушею регіональний вимір національно-культурного будівництва більшовиків на території сучасної Запорізької області. Визначаючи прояви політики «українізації» на території Запоріжжя історик також висвітлив її невдачі та досягнення, окрему увагу приділяючи культурно-освітньому життю Запоріжжя та місцю національних меншин у національно-культурних питаннях краю[3].

Авторкою низки робіт, присвяченої спогадам Бориса Вейде, жителя Запоріжжя зазначеного періоду, є історикиня Надія Швайба. Беручи за основу записані спогади Бориса Вейде, вона дослідила, яким чином через читацький простір відбувалось формування радянської ідентичності мешканця Запоріжжя у 1920–1930-х років[4][5]. Через репрезентацію досвіду окремої людини Надія Швайба дослідила сприйняття культурного життя 1920-х років в Запоріжжі, протиставляючи робітниче та непманське середовище, що тим чи іншим чином мало вплив на радянізацію свідомості[6].

[1] «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія. Упоряд. В. А. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 392 с.

[2] Шкандрій М. Модерністи, марксисти і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років. Пер. з англ. М. Климчука. Київ : Ніка-Центр, 2013. 384 с.

[3] Ігнатуша О. Національно-культурне життя Запорізького краю 20–30-х рр. XX ст. Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті. Дніпропетровськ : Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2008. Вип. 6. С. 335–345.

[4] Швайба Н. «Верные друзья – книги»: читацький простір дніпробудівця Бориса Вейде. Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. 2011. № 8. С. 90–99.

[5] Швайба Н. Між робітником і непманом: життя Бориса Вейде у Запоріжжі 1920-х років. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2011. Т. 21. С. 367–381.

[6] Швайба Н. «Верные друзья – книги»: читацький простір дніпробудівця Бориса Вейде. Історія і культура Придні-

Окремо можна згадати працю Ірини Савченко, що в межах дослідження питання відображення історії жінок на сторінках газети «Червоне Запоріжжя», окремо проаналізувала місце зазначеного періодичного видання в ідеологічному формуванні соціальної дійсності читачів та тенденції замовчування й висміювання «нерадянського» стилю життя в окремих публікаціях газети[7].

Загалом, аналізуючи науковий доробок, що має відношення до проблеми російської культурної експансії в Запоріжжі у 1920–1930-х роках, мусимо дійти висновку про відсутність комплексних всебічних досліджень поставленого питання. Низка ґрунтовних праць висвітлює асимілятивні процеси в загальноукраїнському контексті. Серед них є ті, що окреслюють загальний контекст епохи, культурні процеси доби на території України та національну політику більшовицької влади. Ці дослідження допомагають зрозуміти, які події могли впливати на культурні процеси Запорізького краю. Дозволяють співставити популярні тенденції, порівняти та визначити, чи перебувало Запоріжжя в загальних культурних процесах республіки, характерних для України в той період. Дослідження краєзнавчого характеру зосереджуються або на окресленні більшовицької модернізації та розвитку міста у міжвоєнну добу, особливості історії регіону загалом, що детально представлено у монографії Федора Турченка, або висвітлює окремі елементи культурного життя краю[8].

Метою нашої статті є висвітлити прояви російської культурної експансії в Запоріжжі у 1920–1930-х роках. Для досягнення поставленої мети важливо проаналізувати досягнення та недоліки українізації в контексті паралельної радянізації та русифікації на території Запоріжжя, охарактеризувати культурний простір жителів Запоріжжя в 1920–1930-х роках, висвітлити наступ більшовицької влади на «контрреволюційні» тенденції української національної культури Запоріжжя.

Досліджуючи міжвоєнний період в Україні, варто зазначити, що початок 1920-х років знаменується завершенням української революції та становленням більшовицької окупаційної влади. Низку питань, що були актуалізовані українським національно-демократичним рухом довелось враховувати більшовицькому політичному апарату у своїй політиці стосовно УРСР. Безперечна прихильність значної активної частки населення України врахуванню національних інтересів не могла бути проігнорована у процесі більшовицького державного та культурного будівництва[9]. Як влучно коментує це питання історик Станіслав Кульчицький у своїй фундаментальній багатотомній праці «Україна крізь віки»: «Доки йшла боротьба за владу, доти в обмін на підтримку існували поступки в національному питанні»[10].

Як ми вже зазначали, у культурних процесах 1920-х років варто виокремлювати офіційну національну політику «згори» та національне культурне відродження «знизу». З ціллю встановити контроль над другим явищем, над розвитком національних культур, і була проголошена політика українізації (коренізації)[11]. Варто відмітити, що цей курс сприяв, якщо не значному розвитку національних культур, то, хоча б, гальмував поглиблення русифікації.

Багатовікова русифікаторська асиміляційна політика російського шовіністичного режиму дійшла своєї кульмінації фактичною забороною української мови Емським указом Олександра II у 1876 році, а процеси модернізації в українському суспільстві паралельно сприяли «перемішуванню населення»[12]. Ці тенденції у погляді на українську культуру і мову як на, в кращому випадку, меншовартісну, були в повній мірі успадковані більшовицьким режимом.

Проблема російського шовінізму загострювалась перед початком проголошення політики українізації, що можна узагальнити у теорії «боротьби двох культур», яку представив другий секретар ЦК КП(б)У Дмитро Лебідь. Суть теорії полягала в ідеї меншовартості української культури відносно «великоросійської». З цієї точки зору, українська ототожнювалась з «нижчою» культурою села у протиставленні до «вищої» культури міста. Тобто, для умовного російського шовініста Лебедя, так

пров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. 2011. № 8. С. 90–99.

[7] Савченко І. В. Жінки та реалізація радянського емансипаційного проекту на сторінках газети «Червоне Запоріжжя у 1920х рр. Zaporizhzhia Historical Review. 2018. № 50. С. 378–381.

[8] Турченко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе… (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій). Запоріжжя : Просвіта, 2009. 368 с.

[9] Бондарчук П. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років. Київ : Інститут історії України НАН України, 1998. С. 20.

[10] Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. С. 106.

[11] Ігнатуша О. Національно-культурне життя Запорізького краю 20–30-х рр. ХХ ст. Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті. Дніпропетровськ : Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2008. Вип. 6. С. 336.

[12] «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія. Упоряд. В. А. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. С. 9.

звана українська проблема існувала лише в селі[13].

Факт проголошення у квітні 1923 року на XII з'їзді РКП (б) офіційного курсу коренізації в національному питанні не змінив подібних загрозливих поглядів зрусифікованої політичної верхівки в Україні, що була у меншості як за українською національністю, так і за володінням українською мовою. Олександр Ігнатуша, досліджуючи питання національно-культурного життя Запорізького краю 20–30-х роках XX ст., наводив статистичні дані стосовно рівня володіння українською мовою радянських службовців, вказуючи, що тільки 21,6 % добре володіли нею, 28,2 % – відносно, а решта зовсім не володіли[14].

Зрештою, наведені тенденції, що безпосередньо впливали на культурні процеси в Запорізькому краї проявлятимуться у розходженні теорії з практикою, як це коментуватиме Іван Дзюба у своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація», у контексті політики українізації. Досліджені джерела з історії Запоріжжя в тому числі дають змогу робити висновки про часом формальний характер здобутків українізації та паралельні русифікаторські процеси.

Не дивлячись на лозунги офіційної політики, проблемою лишався загальний російськомовний простір. Російськомовна періодика, російськомовні культурні заходи, недоліки фінансування, російські підручники та відсутність україномовної літератури в бібліотеках значно більше говорять про практичні заходи, ніж гуртки, існування яких замало, якщо їх могли навіть не відвідувати[15].

Газета «Червоне Запоріжжя» (на той момент ще російськомовне видання з назвою «Красное Запорожье») наводила формальну інформацію про сам факт, значення та хід проведення національної політики. Як то замітка про доповідь перевірки хода українізації на засіданні президиуму ЦКК КП(б)У в жовтні 1924 року. Цілі і значення українізації розкривались у словах про те, що її необхідно розуміти як спосіб посилення «смички» робочих з селянами[16].

На перше місце висувались рішення про негайний прискорений початок ведення діловодства українською мовою в державних структурах, навіть рішення наказового характеру розпочати роботу українською мовою, не очікуючи повного оволодіння українською мовою службовців. А тих, що не оволодіють мовою до зазначеного терміну на 1 січня 1925 року, необхідно було замінити[17].

Певна річ, значущих досягнень на 1925 рік не відбулось, й надалі з'являлись замітки про «прискорення українізації». У липні 1925 року ставилось питання про створення спеціальної комісії та створення плану переведення діловодства на українську мову[18].

З'явився новий термін – 1 січня вже 1926 року[19]. Відповідно до нього частішали все такі ж формальні замітки «закінчити до терміну», «посилити українізацію»[20] [21]. Вони так само посилались на резолюції, постанови та включали знайомі тези про посилення зв'язку з масами, оволодіння українською мовою керівних радянських та партійних кадрів, ідеї звільнення співробітників, що вороже відносились до вивчення української мови. Факт підняття тих самих питань впродовж років, насправді, показово говорить про фактичний стан успіхів державної політики.

Окрім службовців, цільовою аудиторію українізації мав стати такий величезний і вагомий в радянському суспільстві прошарок як робітники. Саме по відношенню до них відзначалась проблема відсутності масової роботи по українізації. Залучення трудового населення до української культури відзначалось як досить слабке, в кращому випадку. Якщо в діловодстві ще виникали певні зрушення, то, для прикладу, наводились дані бібліотеки металістів, у якій з 10 500 книг українських лише 4,6 %[22].

Для іншого прикладу розглянемо питання культурної роботи на будівництві, на Дніпробуді, що, загалом, був вагомою подією в житті Запоріжжя та залучав значну кількість робітників. За наведеною у «Червоному Запоріжжі» статистикою, на будівництві нараховувалось близько 45,9 % росіян, 42,2 % українців та 11,7 % національних меншин[23].

Та, незалежно від цієї строкатості, вся культурна робота проводилась російською мовою. Показник української книжки в бібліотеках наводився у

[13] Бондарчук П. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років. Київ : Інститут історії України НАН України, 1998. С. 17–18.

[14] Ігнатуша О. Національно-культурне життя Запорізького краю 20–30-х рр. XX ст. Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті. Дніпропетровськ : Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2008. Вип. 6. С. 338.

[15] Красное Запорожье. 1925, 09 сентября.

[16] Красное Запорожье. 1924, 16 октября. С. 1.

[17] Красное Запорожье. 1924, 16 октября. С. 1.

[18] Красное Запорожье. 1925, 19 июля. С. 1.

[19] Красное Запорожье. 1925, 09 сентября.

[20] Красное Запорожье. 1925, 10 ноября. С. 1.

[21] Красное Запорожье. 1925, 12 декабря. С. 2.

[22] Красное Запорожье. 1928, 02 июня. С. 2.

[23] Красное Запорожье. 1928, 11 января. С. 4.

межах 8 %. Для підкреслення факту не просто ігнорування українського фактору, а саме явища домінування російського у національно строкатому Запорізькому краї, зазначимо, що у наведених даних літератури «по нацмену» взагалі не існувало[24]. До того ж, варто критично ставитись навіть до існуючого відсотку української книжки, адже й та була представлена переважно спеціалізованою літературою, а не тією ж белетристикою, якої потребував масовий читач[25].

Для різноманіття, у 1927 році з'явилась україномовна стаття, у якій для маніпулятивного змалювання досягнень, зазначається українізація більшості осередків не лише діловодства, а й масової роботи на селі. Враховуючи, що села були переважно україномовними, не були настільки зрусифікованими, у порівнянні з містами, такий підхід дозволяє формально покращити показники результатів політики українізації. Відставання міста, у якому відзначається «недбайливе ставлення до українізації» формує більш реалістичну ситуацію, коли «актив досі більше агітує за українізацію, аніж дійсно українізується». Прикладом практичного прояву зрусифікованості міста, може слугувати історія автора однієї замітки в газеті про необхідність виступати по осередках російською мовою. Цю необхідність він пояснював тим, що його аудиторія, не розуміючи змісту, невірно тлумачила викладені українською думки[26].

Певна позитивна динаміка відбувається у включенні періодики до процесів українізації. Окрім поширених видань, велика суспільна та культурна роль у радянському суспільстві на тому етапі назначалась стінгазетам. Лише на підприємствах і в клубах на квітень 1928 році нараховувалось 48 стінгазет[27].

Включаючи їх у поле зору процесів українізації, агітпропом спостережної комісії було досліджено 15 стінгазет, серед яких повністю українізованою була лише одна – «Освітян Запоріжжя». Ще в п'ятьох зустрічались рідкісні україномовні матеріали. Решта, що включала друковані «Днєпрострой» та «Коммунар», були виключно російськомовні. Також зазначалось, що в Катерининських майстернях навіть українські замітки перекладались російською мовою. Для виправдання, на «Інтернаціоналі» відсутність україномовного контенту пояснювали маленькою кількістю робочих українців. Чи було 35 % замалою кількістю для подібного виправдання лишається відкритим питанням[28].

Розглядаючи ж таке популярне періодичне видання як «Червоне Запоріжжя», можемо помітити також лише рідкісні окремі замітки українською мовою. Але поступово процес починав налагоджуватись. Від тих самих одиничних заміток і статей, проведення перевірки робітників газети на знання української мови у 1927 році, до того, що у 1929 році «Червоне Запоріжжя» стало україномовним виданням[29].

Цікавими для аналізу також є рубрики, якщо можна їх назвати такими, що часом з'являлись у періодичних виданнях та популяризували книжки. У «Червоному Запоріжжі» ця тематика з'являється в анонсах видавництва «Пролетарій», добірках на кшталт «що прочитати про Леніна» чи «1 травня в художній літературі» або під заголовками «Книжкова полиця» тощо.

Окрім класичної марксистської літератури подібної творам Леніна та Енгельса, що «слугуватиме хорошим довідником для кожного партійця», звертаючи увагу на художні книги, бачимо рекомендації російських письменників Максима Горького, Іллі Лукашина, Олександра Серафимовича, Олександра Ертеля та Вячеслава Шишкова, Олександра Купріна, Олександра Малишкіна, Олександра Дроздова[30 31].

Ми навели вісім прізвищ (дев'ять, якщо рахувати, що Максим Горький згадується двічі), зазначених у трьох колонках в квітні та травні 1928 року. Серед цих письменників ми не бачимо жодного прізвища не лише визначного в історії української національної літератури письменника, відомих нам сьогодні представників Червоного Ренесансу, а взагалі жодного українця.

Подібну тенденцію ми спостерігаємо у 1928-му році, коли існували вже написані твори Остапа Вишні, Миколи Хвильового та безлічі інших яскравих талановитих українських письменників, що в тому числі творили так звану ідеологічно витриману пролетарську літературу. Ми не говоримо про 1937-й чи навіть 1933-й роки, часи судів та розстрілів з прискіпливою увагою до проявів націоналістичних ухилів і тому подібного. Та все ж рекомендації читачу часів українізації здаються достатньо показовими для висновків про тенденції формування російського культурного простору в Запоріжжі.

[24] Красное Запорожье. 1928, 11 января. С. 4.
[25] Красное Запорожье. 1925, 02 сентября. С. 3.
[26] Красное Запорожье. 1927, 15 января. С. 5.
[27] Красное Запорожье. 1928, 11 апреля. С. 4.
[28] Красное Запорожье. 1928, 11 апреля. С. 4.
[29] Красное Запорожье. 1928, 11 января. С. 4.
[30] Красное Запорожье. 1928, 01 мая. С. 6.
[31] Красное Запорожье. 1928, 26 апреля.

Ми не можемо стверджувати, що українську літературу, українських письменників у подібних рубриках зовсім ніколи не згадували. У жовтні того ж року у «Книжковій полиці» описували твори двох письменників: «Скрипка» Петра Радченка та «Гармонія і свинушник» Бориса Тенета, обидва з яких є не лише українцями, а й публікували україномовний твір[32].

Перша повість характеризувалась як правдиво змальований негативний вплив на комсомольську молодь класово чужих прошарків і народження нової людини – будівника комуністичного суспільства. Загалом типовий приклад тематики, критика якої була б позитивною, незалежно від національності письменника, тож розглянемо його як позитивний приклад популяризації україномовної літератури загалом[33].

Другий же твір характеризувався більш критично як той, що тематично з'явився запізно, адже його проблематика відображена в творах трьох наведених російських літераторів, що, загалом, за висновком автора колонки, робить твір Тенета зовсім не оригінальним. Зараховуючи згадку другого українського автора як позитивний кількісний показник, не можемо не вказати, що, зрештою, і в цій замітці на двох українських письменників популяризували трьох російських, до того ж за рахунок висвітлення твору Тенета як меншовартісного[34].

Проблему популяризації української книжки підіймали і стосовно інших робкорів та стінгазет. Окрім того, що подібні рекомендації загалом переважно писались російською мовою, в клубі совторгслужбовців, зазначають, був створений спеціальний журнал, котрий ставив перед собою ціль популяризації книг та письменників. Одначе, української літератури він не містив. Як підсумки статті «Стінгазета та українізація», де автор В. Нечай російською мовою критикував недостатність україномовного контенту у запорізьких газетах, зазначалось, що слабка українізація стінгазет та робкорівської роботи тісно пов'язана зі слабким темпом українізації в Запоріжжі, відміченим XII-ою окрпартконференцією[35].

Певна річ, ми не можемо ігнорувати здобутки національної політики для української культури, завдяки якій, як вже згадувалось, були призупинені русифікаторські асиміляційні процеси, особливо, в порівнянні з царським періодом. Після того, як українська культура була фактично під забороною, нехай дещо пропагандистськи для протиставлення царській Росії, та все ж справедливо зазначалось про створення радянською владою можливості творення національної культури. Преса поступово була українізована. Досягала певних зрушень українізація державного апарату, профсоюзів, освітніх закладів. Українська мова впроваджувалась у роботу місцевих мистецьких колективів, клубів[36].

Зрештою, зосереджуючись, на проявах культурної експансії, так само не можемо заперечити паралельного поступового російського наступу на українську культуру, коли окремі характерні питомі явища національної ідентичності піддавались критиці, штампувались як «буржуазний націоналізм» чи «малоросійська гопаківщина», витісняючись радянськими зрусифікованими елементами. Особливості зрусифікованого міста Південно-Східного регіону України, форсованість та номінальність проведення національної політики, в тому числі, були перепонами на шляху до досягнення значних всеохоплюючих результатів українізації.

Поглиблення дослідження культурно-мистецького життя Запоріжжя здається нам доцільним з точки зору досвіду жителів міста розглянутого періоду. Через негативні наслідки асиміляторського царського режиму, внаслідок процесів індустріалізації, які активно проводились у Запоріжжі, маргіналізації населення та інших процесів, що супроводжували більшовицьке будівництва, в місті створювалась сприятлива атмосфера для подальших асиміляційних, русифікаторських тенденцій[37]. І ситуація не мала значних покращень в питанні створення українізованого простору пересічного мешканця міста до самого згортання українізації.

У контексті аналізу культурного простору подібного пересічного мешканця міста, інтерес викликають спогади Бориса Вейде. Записки робітника, мешканця Запоріжжя років непу та першої п'ятирічки були детально проаналізовані Надією Швайбою[38][39]. Робітник, який за своїм походженням був

[32] Красное Запорожье. 1928, 25 октября. С. 6.

[33] Так само.

[34] Так само.

[35] Красное Запорожье. 1928, 11 апреля. С. 4.

[36] Ігнатуша О. Національно-культурне життя Запорізького краю 20–30-х рр. XX ст. Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті. Дніпропетровськ : Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2008. Вип. 6. С. 338.

[37] «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія. Упоряд. В. А. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. С. 223.

[38] Швайба Н. «Верные друзья – книги»: читацький простір дніпробудівця Бориса Вейде. Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. 2011. № 8. С. 90–99.

[39] Швайба Н. Між робітником і непманом: життя Бориса Вей-

латишем, та вважав столицею своєї Батьківщини Москву, почав писати свої мемуари у 1920-х роках. В цей час він приїхав у Запоріжжя, де невеликий проміжок свого життя перебував у міських трущобах та описував тих, хто їх населяв, єднаючи одним реченням митців та злочинців: «кокаїністи, проститутки, художники, актори, що спились, військові та крадії, крадії без кінця»[40].

Таким є перший записаний спогад про мистецьке Запоріжжя Вейде у 1923-му році. Досить контрастний образ для анонсів гастролей театральних труп, балету чи сеансів кіно, розміщених на сторінках «Червоного Запоріжжя» 1922–1924 років. Та все ж обидві ці сторони культурного простору Запоріжжя співіснували на початку 1920-х років.

Особливо бурхливим можемо відмітити театральне життя Запоріжжя. За міжвоєнний період Запоріжжям гастролювали численні російські та українські театральні трупи з різноманітними за своїм змістом і формою виставами, доступними для місцевого населення.

Літо 1922-го року відкривав приїзд російської драматичної групи під Керівництвом В. А. Стронського. Їх виступи – драму Шиллера «Підступність та кохання» й «Поташ і Перламутр» можна було побачити як в 1-му державному театрі імені Леніна, так і в літньому театрі Південних залізно-дорожніх майстерень[41]. Ця ж трупа пізніше виступала з такими п'єсами як «Павло I», «Смерть Іоанна Грозного» та «Цар Федір Іоанович» з трилогії Льва Толстого[42 43 44]. Не можемо на основі їх критики впевнено робити висновки про сприйняття масовим глядачем цих п'єс. Та, за відсутності негативних коментарів критика Н. Баля з цього приводу, припустимо, що велика кількість виступів на літньому сезоні може слугувати аргументом на користь певної успішності відвідування.

В той же час демонструвались картини й української трупи, один з виступів якої був перенесений з 1-го державного театру імені Леніна до театру Водніков через приїзд групи Стронського[45]. Восени цього ж року Запоріжжям гастролював Віктор Петипа з численними постановками в державному театрі[46]. Схвалення критиків у представленні українського театру отримала група «шевченківців»[47]. Варто відмітити також приїзд театральної режисерки й акторки українського походження Ліни Самборської, що відкривала сезон в літньому театрі п'єсами Володимира Винниченка «Закон» та «Лукреція Борджіа» Віктора Гюго[48]. Концерт першого українського жіночого квартету також анонсувався червневим випуском «Червоного Запоріжжя» у 1928 році[49].

До проявів безпосередньо місцевого мистецького життя, можемо загалом додати культурну роботу при робочих клубах, кружках. Хоча ми відмічали їх недоліки відносно питання українізації, не можемо заперечити загалом їх присутність у житті звичайного робочого жителя Запоріжжя та можливість, що вони відкривали для дозвілля та творчої самодіяльності. Борис Вейде, який спершу працював на заводі, а пізніше на Дніпробуді може слугувати прикладом для розуміння мистецького простору робітника, розуміння, що формувало цей простір. Адже, нагадуємо, співіснування різноманітних культурно-мистецьких просторів мало місце в Запоріжжі. Як співіснувала культура «єсєнівщини» серед «золотої молоді» непу та культура Маяковського серед робітників у спогадах Вейде, що він їх наводив для порівняння зі своїм оточенням[50].

При вивченні записок Вейде, навіть без прямих слів про те, що він багато часу приділяв читанню книг, це стає очевидним. У згаданих ним книжках ми не зустрічаємо імен Валер'яна Підмогильного, Остапа Вишні чи Павла Тичини. Це, переважно, твори радянських російських письменників, революційна героїка. Формуючи свій світогляд прочитаними книгами, він поглиблює своє відсторонення від культурного простору, що мав поза заводом, той стає для нього «обивательським, дрібним»[51]. Романтизація радянського життя відповідала його запитам, допомагала примиритись з дійсністю.

Окрім цього, при формуванні представлення різноманіття серед споживачів мистецтва в Запоріжжі, привертають увагу відгуки на прем'єру української трупи ім. Славінського – п'єсу «Гетьман Дорошенко». Вони складаються з трьох частин:

де у Запоріжжі 1920-х років. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2011. Т. 21. С. 367–381.

[40] Вейде Б. Записки будівельника / упоряд. Н. Швайба. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. С. 30.

[41] Красное Запорожье. 1922, 21 мая. С. 4.

[42] Красное Запорожье. 1922, 09 июня. С. 4.

[43] Красное Запорожье. 1922, 10 июня. С. 4.

[44] Красное Запорожье. 1922, 13 июня. С. 4.

[45] Красное Запорожье. 1922, 21 мая. С. 4.

[46] Красное Запорожье. 1922, 26 ноября. С. 6.

[47] Красное Запорожье. 1924, 20 мая. С. 4.

[48] Красное Запорожье. 1924, 29 мая. С. 4.

[49] Красное Запорожье. 1928, 14 июня. С. 3.

[50] Вейде Б. Записки будівельника / упоряд. Н. Швайба. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. С. 32–33.

[51] Так само. С. 42.

відгук кореспондента газети та коментарі до двох відгуки від глядачів з протилежними один до одного позиціями[52 53].

Кореспондент критикував сам факт вибору цієї п'єси для аудиторії робітників та висував звинувачення у навіюванні романтичного націоналізму. Сюжет і тематика п'єси зводились у відгуку до місцевих та особистих інтересів козацької старшини, що бореться за «неньку Україну», «матір-вітчизну». За підсумком подібну тематику, визначаючи її у негативному світлі, він не вважав близькою чи зрозумілою глядачу[54].

Одначе серед глядачів театру (та читачів «Червоного Запоріжжя») знайшовся пан на прізвище Маказан – учень однієї з міських шкіл – який не був згоден з подібною критикою п'єси. Цікаво, що редакція газети дізналась ким є чоловік, який не погодився з їх критикою та написав про це до газети, і прокоментували, як їм шкода, що місцева школа не змогла цього «товариша» виховати і «витравити» з нього погляди, які віддавали, на їх погляд, націоналізмом[55].

Зі слів кореспондента, Маказана не вдовольнили недоречні формулювання попередньої рецензії. Він змальовував Дорошенко національним героєм, що «боронив Україну й волю селянську від Москві та Польщі». Кореспондент газети, реагуючи далі на таку позицію читача, спробував розвіяти «романтичні легенди о Дорошенко», надавши певну історичну довідку з посиланням на працю історика Яворського. В ній він акцентував увагу на класовій боротьбі, любові Дорошенка до влади, корисності та його бажанні самостійно, без Польщі та Москви, обкрадати селян та міщан і тому подібних поглядах на «місцеву боротьбу за владу старшини»[56].

Для спроби об'єктивно продемонструвати існуючі різноманітні позиції глядачів театру, або для того, аби підсилити своє засудження таким чином, щоб це не виглядало виключно суперечкою між критиком і глядачем, або з будь-якої іншої причини, одразу після цього наводилась абсолютно протилежна «націоналістичним подихам» Маказана позиція Кості Дніпрового (чи Кость-Дніпрового, вказано нерозбірливо). Цей глядач акцентував на необхідності українській культурі йти ідеологічним шляхом і покінчити з «малоросійщиной». На завершення, робкор радив акторському колективу дослухатись до робітника у питання обрання репертуару. Щоправда, дослухатись до «націоналістичних подихів» іншого глядача, ніхто не радив[57].

Прикладом подібного впливу радянської преси на формування думки про окремі мистецькі твори може слугувати також коментар до постановки «Зелена каблучка». Ця вистава була розкритикована за сентиментальність та лицемірство, «трагедію в склянці води» і визначена як «цілком гідна свого автора». Авторкою чергового твору, що на думку робкора не мав «жодного соціального значення» була Зінаїда Гіппіус. Найважливіші, з точки зору автора замітки, моменти її біографії для запорізького читача були у інформації про те, що вона в еміграції «зі скрежетом зубів кляне Радянську Росію». За підсумком, визначають, що вибір подібного репертуару не можна підтримати[58].

Прикладом поступового наступу на характерні особливості української національної культури можуть слугувати відгуки на гастролі «шевченківців» у квітні 1924-го року. «Шевченківці» трактуються як безперечно яскравий прояв розвитку українського театру. Однак показово до цього додають коментарі зневаги до того, що окреслюють «малоросійською» культурою. Досягнення театру порівнюють з «породженнями гопака і горілки», до яких приписують «Не ходи Грицю»[59].

Подібні тенденції політизації мистецтва з ухилом на прорадянську та проросійську пропаганду посилюються на кінець 1920-х років. Так вже у 1927-му році ми можемо прочитати про підозри, що «під маскою літератури спробують проводити буржуазні політичні погляди». А необхідність літературних організацій орієнтуватись на «Москву» виділяється жирним шрифтом у статті «Партія та література»[60].

Таким чином, у 1920–1930-х роках, простір запоріжців поступово наповнювався різноманітними культурно-мистецькими подіями. Разом з тим, у публічному просторі через критику можемо відмітити вплив на формування сприйняття та оцінки творів мистецтва у споживачів. Існуюче різноманіття та орієнтація на популяризацію пролетарського, робітничого мистецтва, також сприяла виокремленню культурних просторів міста.

В подальшому від критики мистецького твору і висловів про те, що той не відповідав запиту робочого чи не виховував його у необхідному

[52] Красное Запорожье. 1927, 15 января. С. 6.
[53] Красное Запорожье. 1927, 21 января. С. 6.
[54] Красное Запорожье. 1927, 15 января. С. 6.
[55] Красное Запорожье. 1927, 21 января. С. 6.
[56] Так само.
[57] Так само.
[58] Красное Запорожье. 1925, 25 сентября. С. 4.
[59] Красное Запорожье. 1924, 08 апреля. С. 3.
[60] Красное Запорожье. 1927, 28 января. С. 2.

для більшовиків руслі, відбувався перехід до більш радикалізованих коментарів. У ворожій пролетарю культурі починали вбачати паростки контрреволюційної діяльності, що в подальшому призвело до переслідувань, репресій та розстрілів української інтелігенції, культурних діячів чи, загалом, дотичних до культурно-освітнього простору українців.

Стаючи трагедією всеукраїнського масштабу, подібна політика більшовицької влади не оминала й запоріжців, серед яких з'являтимуться звинувачені у контрреволюційній діяльності українських націоналістів. На хвилі репресій, в 1934-му році була розпочата слідча справа проти групи мешканців Запоріжжя. Запорізький державний архів містить протоколи допитів та інші матеріали слідчої справи звинувачених, серед яких були педагоги та студенти м. Запоріжжя, за статтями 54–10 та 54–11 кримінального кодексу УРСР[61 62 63 64].

Павлов Іван Олексійович, 1902 року народження, викладач Транспортного інституту і педтехнікуму, засуджений на позбавлення волі у виправно-трудових таборах у віддалених місцях СРСР терміном на 10 років з конфіскацією майна і з позбавленням в правах терміном на 5 років[65 66].

Лютий Іван Сидорович, 1900 року народження та Погорелий Дем'ян Іванович, 1909 року народження, обидва викладачі, засуджені терміном на 7 років з позбавленням прав на 4 роки[67 68].

Турчик Федір Степанович 1908 року народження та Зигало Олексій Петрович, 1903 року народження, педагоги, засуджені терміном на 5 років, з позбавленням прав терміном на 3 роки кожного[69 70].

Башмаков Павло Петрович, 1906 року народження та Сеник Олексій Ілліч 1909 року народження, обидва засуджені на три роки з позбавленням прав на 2 роки[71 72].

У контексті дослідження питання російської культурної експансії, цікавість представляють окремі звинувачення, що були включені до матеріалів слідчої справи.

Загалом, кожному з них інкримінувалось те, що вони були членами української контрреволюційної та націоналістичної групи, твореної в місті Запоріжжя, чи підтримували з нею зв'язок, виявляючи свої націоналістичні та контрреволюційні погляди[73 74].

Самі звинувачення, загалом, будувались на свідчих показах, протоколах допитів, у яких з підозрюваних випитували інформацію про їх власну та чужу контрреволюційну діяльність та контрреволюційні погляди. Певна річ, ми критично відносимось до всієї інформації, що там була наведена. Та не можемо стверджувати, на основі цих документів, що в Запоріжжі діяла організація, члени якої проявляли «терористичні тенденції по відношенню до вождя ВКПб тов. Сталін»[75].

Для розуміння очевидності неправомірності та сфабрикованості звинувачень, зазначимо хоча б той факт, що у 1956–1957 роках була проведена перевірка справи, за результатами якої їх вироки були скасовані «за недоведеністю складу злочину»[76].

Проаналізуємо основні моменти, що представляли звинувачення проти запорізьких педагогів та студентів. Наприклад, щодо Івана Павлова згадуються його зв'язки ще у середині 1920-х років з «українською контрреволюційною організацією молоді «ГУКУС»» у Києві[77]. Що цікаво, на

[61] 1. Павлов Іван Олексійович 2. Лютий Іван Сидорович 3. Погорілий Дем'ян Іванович 4. Турчик Федір Степанович 5. Зигало Олексій Петрович 6. Сеник Олексій Ілліч 7. Башмаков Павло Петрович т. 1, 1935. *ДАЗО*. Р-5747. Управління служби безпеки України в Запорізькій області, 1928–1995. Оп № 3. Спр. 822. 221 арк.

[62] 1. Павлов Іван Олексійович 2. Лютий Іван Сидорович 3. Погорілий Дем'ян Іванович 4. Турчик Федір Степанович 5. Зигало Олексій Петрович 6. Сеник Олексій Ілліч 7. Башмаков Павло Петрович т. 2, 1935. *ДАЗО*. Р-5747. Управління служби безпеки України в Запорізькій області, 1928–1995. Оп № 3. Спр. 823. 313 арк.

[63] 1. Павлов Іван Олексійович 2. Лютий Іван Сидорович 3. Погорілий Дем'ян Іванович 4. Турчик Федір Степанович 5. Зигало Олексій Петрович 6. Сеник Олексій Ілліч 7. Башмаков Павло Петрович т. 3, 1935. *ДАЗО*. Р-5747. Управління служби безпеки України в Запорізькій області, 1928–1995. Оп № 3. Спр. 824. 99 арк.

[64] 1. Павлов Іван Олексійович 2. Лютий Іван Сидорович 3. Погорілий Дем'ян Іванович 4. Турчик Федір Степанович 5. Зигало Олексій Петрович 6. Сеник Олексій Ілліч 7. Башмаков Павло Петрович т. 5, 1935. *ДАЗО*. Р-5747. Управління служби безпеки України в Запорізькій області, 1928–1995. Оп № 3. Спр. 825. 48 арк.

[65] 1. Павлов Іван Олексійович 2. Лютий Іван Сидорович 3. Погорілий Дем'ян Іванович 4. Турчик Федір Степанович 5. Зигало Олексій Петрович 6. Сеник Олексій Ілліч 7. Башмаков Павло Петрович т. 2, 1935. *ДАЗО*. Р-5747. Управління служби безпеки України в Запорізькій області, 1928–1995. Оп № 3. Спр. 823. Арк. 105.

[66] Так само. Арк. 143–145.

[67] Так само. Арк. 105–106.

[68] Так само. Арк. 143–145.

[69] Так само. Арк. 107–108.

[70] Так само. Арк. 143–145.

[71] Так само. Арк. 107–108.

[72] Так само. Арк. 143–145.

[73] Так само. Арк. 105–108.

[74] Так само. Арк. 143–145.

[75] Так само.

[76] Так само. Арк. 304–306.

[77] 1. Павлов Іван Олексійович 2. Лютий Іван Сидорович 3. Погорілий Дем'ян Іванович 4. Турчик Федір Степанович

перегляді справи у 1950-х роках, було визначено, що цей гурток не належить до антирадянських організацій, а легально існував в Київському інституті народної освіти під керівництвом партійної та профсоюзної організації[78]. Але до того в протоколах допитів від 1935 року фіксується, що Іван Павлов визнав себе членом підпільної націоналістичної української організації з 1926 року, під вплив якої потрапив у час навчання в інституті[79]. Терміни «контрреволюційний», «націоналістичний», «націонал-шовініст» з додаванням «український», насправді, в різних своїх варіаціях регулярно дублюються в кожному протоколі. Припускаємо, що повідомлення на кшталт «ідейно сформувавшись як український націоналіст-шовініст», були не стільки самовизначенням звинувачених, скільки нав'язаними слідчими штампами[80].

Та, повертаючись до «ГУКУС», для підкріплення звинувачень, до його представників приписувались, начебто, відомі на той момент засуджені по справі СВУ, а офіційне представлення як гуртка «українського слова», слугувало «ширмою» контрреволюційної діяльності[81]. Розглядаючи практичну контрреволюційну діяльність, що її приписували гуртку, то тут вже з перших допитів з'являється повторюване звинувачення у «хвильовізмі». Нагадуємо, що на момент 1935 року Микола Хвильовий покінчив життя самогубством. Одначе, його особистість та його творчість використовувались маркером для звинувачень української інтелігенції. Його твори були заборонені та вилучені, але продовжували підпільно поширюватись серед українців.

Павлов говорить про те (або коректніше вказати, що у протоколі допиту йому приписані ці слова), що, опинившись під впливом Григорія Костюка – письменник, що пізніше проживав у будинку «Слово» в Харкові – він почав «жити ідеями хвильовізму», як то орієнтація на «буржуазний Захід» та відрив України від СРСР[82]. Григорію Костюку приписувались слова, що літературна організація «Вапліте», до складу якої входив і Микола Хвильовий, окрім багатьох інших репресованих українських письменників, є найбільш близькою до «ГУКУС» організацією, що в межах легальності підтримує ту саму ідеологію. В рамках своєї так званої націоналістичної діяльності в Києві, Іван Павлов читав та поширював заборонену статтю Миколи Хвильового «Україна чи Малоросія», журнали «Вапліте» та інші подібні твори[83].

Фактично, кожному звинуваченому по спільній справі, приписували до контрреволюційної діяльності – «захоплення контрреволюційною націоналістичною літературою». Особливо виділяли два твори: «Вальдшнепи» Миколи Хвильового та «Робітні сили» Михайла Івченко. В допиті Дем'яна Погорєлого, що викладав разом з Іваном Павловим в медичному технікумі у 1934-му році, стосовно другого роману, виділяють провокаційну ідею, сутність якої полягає в тому, що радянська влада знищила грунт, на якому могли вирости борці за Україну, тож треба шукати тепер цих борців серед української інтелігенції. Контрреволюційність думок у «Вальдшнепи» ж, полягала у прояві «специфічних особливостей історичного розвитку Україну, а з цим – чужість марксизму для України»[84].

Всі згадані підсудні тим чи іншим чином стосувались сфери освіти в Запоріжжі, яка їх, безпосередньо, і звела разом на певному етапі. Вони могли викладати в одному закладі, навчатись разом на літературному факультеті Запорізького педагогічного інституту чи просто жити в одному гуртожитку. Через цей спільний чинник деякі з них, в тому числі, обмінювались між собою згаданою забороненою літературою або поширювали її серед студентів, популяризуючи «махровий український націоналізм»[85]. Згадуються у протоколах допиту цитування Федором Турчиком Хвильового, що зводилась до фрази на кшталт «Москва – задрипанка всесвітня»[86]. Певна річ, подібна риторика серед студентства та педагогів не могла не сприйматись органами НКВД в негативному ключі.

5. Зигало Олексій Петрович 6. Сеник Олексій Ілліч 7. Башмаков Павло Петрович т. 1, 1935. *ДАЗО*. Р-5747. Управління служби безпеки України в Запорізькій області, 1928–1995. Оп № 3. Спр. 822. Арк. 9.

[78] 1. Павлов Іван Олексійович 2. Лютий Іван Сидорович 3. Погорілий Дем'ян Іванович 4. Турчик Федір Степанович 5. Зигало Олексій Петрович 6. Сеник Олексій Ілліч 7. Башмаков Павло Петрович т. 2, 1935. *ДАЗО*. Р-5747. Управління служби безпеки України в Запорізькій області, 1928–1995. Оп № 3. Спр. 823. Арк. 301.

[79] 1. Павлов Іван Олексійович 2. Лютий Іван Сидорович 3. Погорілий Дем'ян Іванович 4. Турчик Федір Степанович 5. Зигало Олексій Петрович 6. Сеник Олексій Ілліч 7. Башмаков Павло Петрович т. 1, 1935. *ДАЗО*. Р-5747. Управління служби безпеки України в Запорізькій області, 1928–1995. Оп № 3. Спр. 822. Арк. 9.

[80] Так само.

[81] Так само.

[82] Так само. Арк. 10.

[83] Так само.

[84] Так само.

[85] Так само. Арк. 134.

[86] 1. Павлов Іван Олексійович 2. Лютий Іван Сидорович 3. Погорілий Дем'ян Іванович 4. Турчик Федір Степанович 5. Зигало Олексій Петрович 6. Сеник Олексій Ілліч 7. Башмаков Павло Петрович т. 2, 1935. *ДАЗО*. Р-5747. Управління служби безпеки України в Запорізькій області, 1928–1995. Оп № 3. Спр. 823. Арк. 66.

Іншою категорією злочинної діяльності були розмови. Розмови про стан літератури української, наприклад, Погорєлому приписувалась думка про те, що стара українська класична література (до якої віднесли Миколу Куліша, Володимира Винниченко та Лесю Українку), «не дивлячи на ідеологічну ворожість радянською будівництву, стоїть вище сучасної української радянської літератури»[87]. Спостерігаючи за тенденціями в культурному середовищі у 1930-х роках, Дем'ян Погорєлий, ймовірно, виказував також думку про те, що радянська система не дозволяє творчим силам розвиватись.

Виділяють також і розмови про смерть Миколи Хвильового та її причини. Згадувалась думка, що Хвильовий застрелився після приїзду з села, бо «не міг витримати жахів, що там спостерігав» (мова йде, ймовірно, про Голодомор). Або, як записано зі спогадів Павла Башмакова, смерть Миколи Хвильового обговорювалась як результат того, що він був «затравлений представниками Москви»[88].

Насправді, заслуговують уваги наведені причини появи антирадянських настроїв у засуджених. Окрім згаданого потрапляння під вплив «хвильовізму» і тому подібного, наведені причини не здаються абсурдними. Так Дем'ян Погорєлий, за свідченнями, просував думку про те, що Україна – колонія Москви. Він також згадував, що був свідком голодуючих людей в 1933 році, що викликало значні протиріччя з картиною новин про успішне соціалістичне будівництво[89]. Олексій Сеник, запорізький письменник, відомий за псевдонімом Олекси Запорізького, зазначав, що підтримував Дем'яна Погорєлого в поглядах на стан села в умовах соціалістичного будівництва[90].

Велика увага, певна річ, зверталась на те, що визначалось терористичними поглядами. Самогубство Миколи Хвильового, самогубство Миколи Скрипника та вбивство Сергія Кірова природньо ставали темами для обговорення серед цієї частини містян, що їх турбувала політика Москви по відношенню до України. Однак, слідчими по справі ці обговорення трактувались з точки зору контрреволюційної діяльності. Підсудні, скоріше, трактували події довкола себе наступом на все українське[91].

Тож українізація згортається, масові арешти української інтелігенції тривають. Те, що національна політика в Україні має трактуватись радше як русифікаторська, особливо, по відношенню до міста, також стає темою обговорення для запоріжців. Вони, як частина українського простору, що потерпає від асиміляції, стурбовані наступом на українську інтелігенцію та обмеженням української літератури. Але невдоволення діями політичної верхівки, зрештою, не може сприйматись у якості здорової критики та свободи слова в створеному більшовицькому режимі.

Культурне життя Запоріжжя 1920–1930-х років демонструє собою всю суперечливість та різноманітність, характерну періоду культурного будівництва часів українського відродження, що перетворилось у Червоний Ренесанс. Паралельно процесам українізації відбувається формування радянської ідентичності, яка в тому числі мала зрусифікований характер. Питомі особливості національної української культури критикувались, висміювались, зневажались та штампувались «контрреволюційними», «ворожими». Пропагувалась та підтримувалась орієнтація на «великоросійську» культуру. Навіть в умовах розквіту українізації, тенденції поступової культурної експансії продовжувались. Першочергово ненав'язливо, приховано, та зрештою радикально за допомогою репресій зрусифікований культурний простір нав'язувався більшовицькою тоталітарною машиною.

[87] 1. Павлов Іван Олексійович 2. Лютий Іван Сидорович 3. Погорілий Дем'ян Іванович 4. Турчик Федір Степанович 5. Зигало Олексій Петрович 6. Сеник Олексій Ілліч 7. Башмаков Павло Петрович т. 1, 1935. *ДАЗО*. Р-5747. Управління служби безпеки України в Запорізькій області, 1928–1995. Оп № 3. Спр. 822. Арк. 118.

[88] 1. Павлов Іван Олексійович 2. Лютий Іван Сидорович 3. Погорілий Дем'ян Іванович 4. Турчик Федір Степанович 5. Зигало Олексій Петрович 6. Сеник Олексій Ілліч 7. Башмаков Павло Петрович т. 2, 1935. *ДАЗО*. Р-5747. Управління служби безпеки України в Запорізькій області, 1928–1995. Оп № 3. Спр. 823. Арк. 66.

[89] 1. Павлов Іван Олексійович 2. Лютий Іван Сидорович 3. Погорілий Дем'ян Іванович 4. Турчик Федір Степанович 5. Зигало Олексій Петрович 6. Сеник Олексій Ілліч 7. Башмаков Павло Петрович т. 1, 1935. *ДАЗО*. Р-5747. Управління служби безпеки України в Запорізькій області, 1928–1995. Оп № 3. Спр. 822. Арк. 117.

[90] Так само. Арк. 138–139.

[91] Так само. Арк. 12.

References

«Ukrainizatsiia» 1920-30-kh rokiv: peredumovy, zdobutky, uroky. Kolektyvna monohrafiia. Uporiad. V. A. Smolii. Kyiiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. 392 s.

1. Pavlov Ivan Oleksiiovych 2. Liutyi Ivan Sydorovych 3. Pohorilyi Demian Ivanovych 4. Turchyk Fedir Stepanovych 5. Zyhalo Oleksii Petrovych 6. Senyk Oleksii Illich 7. Bashmakov Pavlo Petrovych t. 1, 1935. DAZO. R-5747. Upravlinnia sluzhby bezpeky Ukrainy v Zaporizkii oblasti, 1928-1995. Op № 3. Spr. 822. 221 ark.

1. Pavlov Ivan Oleksiiovych 2. Liutyi Ivan Sydorovych 3. Pohorilyi Demian Ivanovych 4. Turchyk Fedir Stepanovych 5. Zyhalo Oleksii Petrovych 6. Senyk Oleksii Illich 7. Bashmakov Pavlo Petrovych t. 2, 1935. DAZO. R-5747. Upravlinnia sluzhby bezpeky Ukrainy v Zaporizkii oblasti, 1928-1995. Op № 3. Spr. 823. 313 ark.
1. Pavlov Ivan Oleksiiovych 2. Liutyi Ivan Sydorovych 3. Pohorilyi Demian Ivanovych 4. Turchyk Fedir Stepanovych 5. Zyhalo Oleksii Petrovych 6. Senyk Oleksii Illich 7. Bashmakov Pavlo Petrovych t. 3, 1935. DAZO. R-5747. Upravlinnia sluzhby bezpeky Ukrainy v Zaporizkii oblasti, 1928-1995. Op № 3. Spr. 824. 99 ark.
1. Pavlov Ivan Oleksiiovych 2. Liutyi Ivan Sydorovych 3. Pohorilyi Demian Ivanovych 4. Turchyk Fedir Stepanovych 5. Zyhalo Oleksii Petrovych 6. Senyk Oleksii Illich 7. Bashmakov Pavlo Petrovych t. 5, 1935. DAZO. R-5747. Upravlinnia sluzhby bezpeky Ukrainy v Zaporizkii oblasti, 1928-1995. Op № 3. Spr. 825. 48 ark.
Bondarchuk P. Natsionalno-kulturna polityka bilshovykiv v Ukraini na pochatku 1920-kh rokiv. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1998. 45 s.
Veide B. Zapysky budivelnyka / uporiad. N. Shvaiba. Kyiv : Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 2012. 140 s.
Ihnatusha O. Natsionalno-kulturne zhyttia Zaporizkoho kraiu 20–30-kh rr. KhKh st. Naddniprianska Ukraina : istorychni protsesy, podii, postati. Dnipropetrovsk : Vydavnytstvo Dnipropetrovskoho natsionalnoho universytetu, 2008. Vyp. 6. S. 335–345.
Krasnoe Zaporozhe. 1922, 09 iiunia.
Krasnoe Zaporozhe. 1922, 10 iiunia.
Krasnoe Zaporozhe. 1922, 13 iiunia.
Krasnoe Zaporozhe. 1922, 21 maia.
Krasnoe Zaporozhe. 1922, 26 noiabria.
Krasnoe Zaporozhe. 1924, 08 aprelia.
Krasnoe Zaporozhe. 1924, 16 oktiabria.
Krasnoe Zaporozhe. 1924, 20 maia.
Krasnoe Zaporozhe. 1924, 29 maia.
Krasnoe Zaporozhe. 1925, 02 sentiabria.
Krasnoe Zaporozhe. 1925, 09 sentiabria.
Krasnoe Zaporozhe. 1925, 10 noiabria.
Krasnoe Zaporozhe. 1925, 12 dekabria.
Krasnoe Zaporozhe. 1925, 19 iiulia.
Krasnoe Zaporozhe. 1925, 25 sentiabria.
Krasnoe Zaporozhe. 1927, 15 yanvaria.
Krasnoe Zaporozhe. 1927, 21 yanvaria.
Krasnoe Zaporozhe. 1927, 28 yanvaria.
Krasnoe Zaporozhe. 1928, 01 maia.
Krasnoe Zaporozhe. 1928, 02 iiunia.
Krasnoe Zaporozhe. 1928, 11 aprelia.
Krasnoe Zaporozhe. 1928, 11 yanvaria.
Krasnoe Zaporozhe. 1928, 14 iiunia.
Krasnoe Zaporozhe. 1928, 25 oktiabria.
Krasnoe Zaporozhe. 1928, 26 aprelia.
Kulchytskyi S. Ukraina mizh dvoma viinamy (1921–1939 rr.). Kyiv : Alternatyvy, 1999. 336 s.
Savchenko I. V. Zhinky ta realizatsiia radianskoho emansypatsiinoho proektu na storinkakh hazety «Chervone Zaporizhzhia u 1920kh rr. Zaporizhzhia Historical Review. 2018. № 50. S. 378–381.
Turchenko F. H. Zaporizhzhia na shliakhu do sebe… (Mynule i suchasnist v dokumentakh ta svidchenniakh uchasnykiv podii). Zaporizhzhia : Prosvita, 2009. 368 s.
Shvaiba N. «Vernыe druzia – knyhy»: chytatskyi prostir dniprobudivtsia Borysa Veide. Istoriia i kultura Prydniprovia. Nevidomi ta malovidomi storinky: Naukovyi shchorichnyk. 2011. № 8. S. 90–99.
Shvaiba N. Mizh robitnykom i nepmanom: zhyttia Borysa Veide u Zaporizhzhi 1920-kh rokiv. Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv. Kyiv, 2011. T. 21. S. 367–381.
Shkandrii M. Modernistyy, marksysty i natsiia. Ukrainska literaturna dyskusiia 1920-kh rokiv. Per. z anhl. M. Klymchuka. Kyiv : Nika-Tsentr, 2013. 384 s.